

ВИНОКУРІННЯ ТА ШИНКУВАННЯ В ГЕТЬМАНЩИНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVII – XVIII СТОЛІТТЯ). ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Подано аналіз літератури кінця XIX – XX ст. з історії винокуріння та шинкування в Гетьманщині.

This article given analysis literature of the and XIX–XX s. about manufacturing and sale of alcohol on the region of Getman XVII–XVIII s.

Вивчення внутрішнього життя України доби Гетьманщини є надзвичайно важливим для усвідомлення історії нашої країни. Саме розуміння цього життя дає змогу збагнути ті соціальні та економічні процеси, що призвели до створення Гетьманської держави і до її загибелі. Політичним подіям завжди передують економічні та соціальні чинники. Без усвідомлення цього неможливо об'єктивно висвітлити жодну історичну подію.

Одним із значних соціально-економічних чинників другої половини XVII – XVIII ст. було ґуральництво та шинкування. Доходи від цих промислів були чи не найбільшими серед доходів від інших промислів, та, таким чином, становили фінансову основу феодалного господарства. Держава на всіх владних паралелях приділяла неабияку увагу винокурінню та шинкуванню. Протягом XVIII ст. саме у цих галузях українці намагалися щонайдовше зберігати свої "правила гри", зовсім відмінні від російських, та, незважаючи на всі спроби, невпинно втрачали свої позиції.

Стан розробленості цього питання характеризується відсутністю спеціальних узагальнюючих робіт з історії ґуральництва та шинкування в Україні. Існують лише окремі спостереження щодо цих промислів, які можна зустріти в роботах, присвячених вивченню інших тем. Так, Д.М.Бантш-Каменський у підібраних ним джерелах з української історії говорить про ту увагу, що приділяли російські власті ґуральництву та шинкуванню в Україні¹.

Одним із перших, хто зацікавився ґуральництвом та шинкуванням у Гетьманщині був О.М.Лазаревський. Так, у роботі "Описание старой Малороссии", він зазначає, що винокуріння було дуже прибутковим і розповсюдженням промислом, зосереджує увагу на "арендах" (аренда – право монопольного продажу горілки за відкуп)³, підкреслює важливість винокуріння та шинкування, як джерела значних прибутків для окремих осіб, міст і держави в цілому⁴. Зупиняється О.М.Лазаревський і на

проблемі зловживання старшини у сфері ґуральництва та шинкування⁵.

Праці О.М.Лазаревського підштовхнули істориків до вивчення внутрішнього життя Гетьманщини. Особливо цікавими є публікації у журналі "Киевская старина"⁶, де вийшло чимало статей з історії ґуральництва та шинкування⁷.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явилося чимало праць, які так чи інакше торкалися проблем навколо ґуральництва та шинкування. Так, В.О.Барвінський⁸, І.Джиджора⁹ приділили увагу податкам, що збиралися державою з цих промислів. А.Андрієвський¹⁰ звернувся до ґуральництва та шинкування, розглядаючи адміністративне управління Києвом. Опубліковані В.Л.Модзалевським¹¹ актові книги "городових урядів" Полтави та Стародуба дають можливість побачити, яку велику частку серед судових справ у цих містах наприкінці XVII ст. займали справи, що так чи інакше стосувалися винокуріння та шинкування. Політико-економічний аспект цієї проблеми привернув увагу І.В.Теличенка¹², О.Єфименко¹³, О.Яковліва¹⁴. Звертаючись у своїх роботах до адміністративно-правових питань, І.Ф.Павловський¹⁵ та Л.Окиншевич¹⁶ не залишили поза увагою юридичних документів, що стосувалися ґуральництва та шинкування. Зібрані й опубліковані за редакцією М.П.Василенка документи та матеріали дають уявлення про те, наскільки широко виробництво та продаж горілки були розповсюджені та пов'язані з різноманітними сторонами суспільного життя другої половини XVII – XVIII ст.¹⁷

Першу спробу створити більш-менш цілісну картину щодо ґуральництва в Гетьманщині зробив М.Слабченко у своїй праці "Организация хозяйства на Украине"¹⁸. Автору вдалося зібрати досить розрізнений друкований матеріал, що дало змогу зробити певні узагальнюючі висновки. Він звернув увагу на винокуріння, як на дуже масштабний

промисел. У роботі переконливо доводиться, що деякі з винокурень за масштабами виробництва можуть вважатися мануфактурами, а саме винокуріння до кінця XVIII ст. мало всі ознаки мануфактурного виробництва. Варті пильної уваги і додаткового вивчення поставлені М.Слабченком проблеми знищення на потреби винокуріння лісів та зв'язку розвитку винокуріння з воєнними кампаніями¹⁹.

Однак недоступність для автора архівних джерел призвела до низки суттєвих помилок. Його твердження, що відходи від ґуральництва не могли йти на корм худобі, тому що становили як окремі, варті детального наукового вивчення об'єкт. Саме він запропонував розглядати ці промисли у взаємозв'язку, як невід'ємні частини одного економічного процесу та, в жодному разі, не об'єднуючи їх в одне. Такий підхід, на думку М.Тищенка, давав змогу якнайширше дослідити цю проблему²². У своїй праці "Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в."²³ М.Тищенко зупиняється на російському та гетьманському законодавстві щодо ґуральництва та шинкування, доводячи велику зацікавленість цими промислами владою та намагання всіляко їх контролювати; боротьбі козаків, міщан та монастирів за права і вольності в цих промислах. Відкупна система, т. зв. "оренди" — викликає особливу увагу автора. Він подає досить повну історію цієї проблеми, аналізує її причини та наслідки. На основі багатого архівного матеріалу в роботі проведений детальний аналіз податків та зборів із ґуральництва та шинкарського промислу. Уперше в історіографії вказано на очевидний зв'язок розвитку ґуральництва з неввільненням²⁴.

Проблеми, що були пов'язані із шинкуванням у містах аналізуються у другій праці М.Тищенка "Боротьба київських козаків із магістратом за право шинкувати горілкою"²⁵. Темою цього дослідження є майже сторічний конфлікт, який розпочався наприкінці XVII ст. та розвивався протягом XVIII ст. між козаками та міщанами з приводу шинкування, що мав під собою не тільки соціальне чи економічне підґрунтя, а й нечітке та неузгоджене законодавство.

М.Тищенко акцентує увагу на непримиренному протистоянні станів у боротьбі за свої права у шинкуванні горілкою²⁶ та на тому, що в бажанні збереження "вольностей" та прибутків козаки йшли на силові та політичні дії, незважаючи на жодні, навіть найсуворіші, заходи з боку влади²⁷. На основі великої кількості джерел висвітлюється конкуренція навколо шинкування у Києві, яка тут переросла у жорстоку боротьбу. Держава не могла стояти осторонь цієї ситуації, яка, врешті-решт, була типовою для міст України середини XVIII ст. і брала активну участь у залагодженні цих непорозумінь²⁸.

На початку XX ст. з'явилася низка статей Ольги Грушевської, які перегукуються із роботами М.Тищенка²⁹. Особливо слід відзначити праці С.Шамрая, що відтворюють ґуральництво та шинкування в контексті міського господарства та визначають його роль та місце. Автор доводить, що боротьба козаків за право вільно шинкувати в містах була притаманною більшості міст України³⁰.

Вивчаючи матеріали Румянцевської ревізії, М.Ткаченко показав роль, яку відводила влада контролю над ґуральництвом та шинкуванням³¹.

Робота П.Федоренко "З історії монастирського господарства на Лівобережжі"³² займає особливе місце у вивченні історії ґуральництва та шинкування. Автор на основі архівного матеріалу Київського Петропавлівського монастиря відтворив картину монастирського життя і привернув увагу до ґуральництва та шинкування горілкою, як до одних з основних видів господарської діяльності монастирів у XVIII ст. Було детально реконструйовано всі ланки процесу — від вироблення сировини — до продажу кінцевого продукту, відображено структуру управління та контролю за винокурним промислом. У роботі детально проаналізовано всі видатки та доходи від ґуральництва та шинкування³³. Уперше в історіографії було зосереджено увагу саме на значенні винокуріння у монастирському господарстві. Збільшує цінність роботи приведена в ній карта вотчин Петропавлівського монастиря, на якій зазначені всі шинки та винокурні монастиря. Автор довів, що саме шинкування було основним постачальником коштів до скарбниці монастиря³⁴.

Наприкінці 30-х рр. XX ст. науковий інтерес до історії Гетьманщини згас і ми не маємо хоч яких-небудь значних робіт щодо ґуральництва. У 1960-і рр. з'являються роботи В.О.Романовського, де висвітлюється питання утримання армії наприкінці XVII — початку XVIII ст. за рахунок коштів від горілчанних відкупів³⁵.

Із 70-х рр. XX ст. спостерігається поступове поживлення інтересу науковців до історії Гетьманщини. З'явилася монографія О.М.Пономарьова³⁶, у якій автор стверджує, що в XVIII ст. йшов інтенсивний процес переростання дрібного товарного виробництва у велике й утворення мануфактур. Спираючись на архівні дані, О.М.Пономарьов доводить, що діяльність багатьох винокурних заводів була спрямована на задоволення потреб ринку³⁷. Особлива цінність роботи полягає в проведеному аналізі чисельності робітників винокурень, їхнього становища, кваліфікації та доходів³⁸.

ґуральництву та шинкуванню присвятив частину своєї монографії О.І.Путро³⁹, який увів до наукового обігу багато невідомих архівних матеріалів, що дало йому змогу безперечно довести, що винокуріння до кінця XVIII ст. мало промисловий характер і було найбільш доходною статтею феодального господарства⁴⁰. Робота містить багато цінного статистичного матеріалу.

Це одна монографія, що посідає особливе місце у вивченні винокуріння та шинкування, належить О.Ф.Сидоренко. Розділ цієї праці, присвячений виникненню й розвитку мірного посуду, ємностей для рідин, написаний переважно на документах, що стосувалися ґуральництва та шинкування. Це доводить, що саме ці промисли впливали на виникнення та застосування різних ємностей, саме вони визначали їхню еволюцію⁴¹.

Багато уваги діяльності старшинської верхівки в першій чверті XVIII ст., пов'язаної з винокурінням та шинкуванням, приділив у своїх роботах Л.Г.Мельник⁴².

Дуже цікава, написана тільки на архівному матеріалі, робота В.М.Мордвінчева⁴³. На прикладі Києво-Печерського, Києво-Видубицького та інших монастирів розглядається монастирське винокуріння та шинкування. Використання інвентарних описів монастирських вотчин дало автору різнобічно висвітлити ці питання, вивести узагальнюючі статистичні дані⁴⁴.

У вивченні виробництва й продажу горілки в Україні кінця XVII—XVIII ст. не залишилися осторонь і російські вчені. Особливе місце серед робіт із зазначеної нами проблеми посідає робота І.Прижова "История кабаков в России"⁴⁵. Ця масштабна праця, якій автор присвятив майже все своє життя, дає уявлення про історію винокуріння, його значення та роль у загальнодержавному розвитку. Великий розділ праці присвячений українській

специфіці цього промислу. Дуже цінним є матеріал про київські державні кабаки⁴⁶.

Свій внесок у вивчення ґуральництва та шинкування в Гетьманщині зробили і такі російські вчені як Б.Б.Корфенгауз, П.О.Хромов, Т.О.Круглова⁴⁷.

Особливо хочеться виділити роботу М.Я.Волкова "Очерки истории промыслов России. Вторая половина XVII – первая половина XVIII в.", у якій розглядається характер розвитку винокурного виробництва а також питання кількості винокурень різних категорій і організації виробництва в них. Хоча ця праця визначає місце винокурної промисловості Росії (без Прибалтики й України) у соціально-економічному розвитку держави, вона, безперечно, корисна при дослідженні ґуральництва в Україні, оскільки дає усвідомлення тих багатьох значних відмінностей у цій галузі між Україною й Росією у складі єдиної держави протягом XVIII ст.⁴⁸

Робота В.В.Похльобкіна "История водки"⁴⁹ привертає увагу великою кількістю цікавого, раніше неопублікованого матеріалу. Автор розглядає історичні, технологічні, лінгвістичні та соціальні аспекти проблеми. Акцентує увагу на значних відмінностях між українською горілкою та російською "водкой", що пов'язані з технологією виробництва та сировинною базою. Робота містить відомості, які не зустрічаються в іншій літературі⁵⁰.

Отже, огляд робіт, що присвячені ґуральництву та шинкуванню в Гетьманщині, дозволяє помітити, що протягом XIX–XX ст. вченими зібрано багато фактів та спостережень. Та, на жаль, досліджень фундаментального характеру майже немає. Існуючі роботи мають фрагментарний характер і, у переважній більшості, носять описовий характер, що дає підставу стверджувати, що історія ґуральництва та шинкування кінця XVII–XVIII ст. недостатньо розроблена. Викликає подив, чому стратегічна галузь, що і на сьогоднішній день дає державі надприбутки, є державною монополією, так слабо вивчена. До того ж, поза інтересами істориків залишилися не лише XVII–XVIII ст., а й пізніші часи. Взагалі, щодо ґуральництва і шинкування та історії їхнього вивчення можна поставити багато запитань, що потребують відповіді.

Детальніші дослідження ґуральництва та шинкування викличуть зацікавлення не тільки в істориків, а й у юристів, економістів, соціологів та ін.

¹ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории – М., 1858. – Ч. 1. – С. 21; 1859. – Ч. 2. – С. 296. ² Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – К., 1893. – Т. 2. – С. 461. ³ Там само. – К., 1902. – Т. 3. – С. 88–89, 244. ⁴ Там само. – Т. 2. – К., 1893. – С. 247, 51–65; Т. 3. – К., 1902. – С. 227; Лазаревский А. Украинские исторические мелочи. Ч.1. – К., 1901. – С. 34–35. ⁵ Лазаревский А. Значение работы. – Т. 2. – С. 187, 204. ⁶ А.А. Разновидность марципан и ганнусовой горелки // Киевская старина. – 1883. – № 7. – С. 637–651; А.А. Арестование водки везеной из полтавского монастыря в Киевскую канцелярию "на поклон" (1775 г.) // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 378; А.А. Казенные кабаки в Киеве (1721–1734 гг.) // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 376–378. ⁷ Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. Оттиск из журнала "Киевская старина" – К., 1891. – С. 24–29. ⁸ Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Х., 1909. – С. 172; Заметки по истории финансового управления в Гетьманщине. – Харьков, 1914. – С. 12. ⁹ Джиджора І. Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і

1730-х рр. / Записки наук. тов-ва ім.Т.Шевченка. – 1904. – Т. 61. – С. 7; Украина в первой половине XVIII в. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 171. ¹⁰ Андриевский А. Войтовство Ивана Сычевского в Киеве 1754–1766. – К., 1891. – С. 5, 90–101; Андриевский А. Последние киевские сотники. – К., 1896. – С. 23–29. ¹¹ Актовая книга Стародубского городского уряда 1693 / Под ред. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1914. – С. 95; Актовые книги Полтавского городского уряда XVII века. 1664–1671 / Под ред. В.Л.Модзалевского. – Чернигов, 1912. – Вып. 1. – С. 26, 84. ¹² Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. – К., 1891. – С. 170. ¹³ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба (Исторический очерк). Окрема відбитка з "Вестник Европы". – 1891. – № 8. – С. 528–529. ¹⁴ Яковлев А. Украинско-московские договоры в XVII–XVIII вв. Варшава, 1934. – С. 5, 148. ¹⁵ Павловский И.Ф. К истории малороссии во время генерал-губернатора кн. Г.Н.Репнина (очерки, материалы и переписка, по архивным данным). – Полтава, 1905. – С. 105–107. ¹⁶ Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. – К., 1930. – Ч. II. – С. 302. ¹⁷ Василенко Н.П. Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета. 1726–1730 г. (январь–июнь 1727 г.) // Сборник РИО. – СПб., 1888. – Ч. III. – Т. 63. – С. 494–495; Василенко Н.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII вв. – К., 1927. – С. 16, 67. ¹⁸ Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельничны до мировой войны. – Одесса, 1922. – Т. 2. – С. 128–143. ¹⁹ Там само. – С. 140. ²⁰ Там само. – С. 130. ²¹ ЦДІА в м. Києві. – Ф. 127, оп. 177, спр. 10, арк. 8, 17–17 об.; Ф. 128, оп. 1, спр. 2814, арк. 8 об. ²² Тищенко М. ґуральне право та право шинкувати горілку в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. – К., 1927. – С. 1. ²³ Там само. – С. 1. ²⁴ Там само. – С. 34. ²⁵ Тищенко М. Борьба киевских казаков с магистратом за право шинкувати горілкою. – К., 1926. ²⁶ Там само. – С. 12–14. ²⁷ Полное собрание законов Российской Империи. – СПб., 1830. – Т. 13. – № 9846. – С. 424. ²⁸ ЦДІА в м. Києві. – Ф. 51, оп. 1, спр. 758, арк. 36–37; Андриевский А. Исторические материалы, извлеченные из архива Киевского губернского правления. – К., 1886. – Вып. 6. – С. 203–210, ПСЗ. – Т. 15. – № 1128. – С. 544–547. ²⁹ Грушевський О.О. Київські суперечки з приводу шинкування / Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1928. – Т. 27. – С. 61–66. ³⁰ Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) – К., 1929. – С. 80–81, 106–107; Шамрай С. Борьба казаков Киевской сотні з киевскими монастырями та магистратом в XVII–XVIII в. // Украина. – 1930. – Січень–лютий. – С. 32–63; Шамрай С. До історії Баршполя у XVIII в. // 36. Историко-філол. відділу. – К., 1927. – № 46. – С. 107, 116–117. ³¹ Ткаченко М. Наукове розроблення Румянцівської ревізії. – К., 1924. – С. 39–52; Ткаченко М. М.Остер в XVII–XVIII вв. за Румянцівською ревізією та іншими матеріалам. – К., 1925. – С. 28, 50–52; Ткаченко М. Канівська сотня Переяславського полку за Румянцівською ревізією (Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я). – К., 1926. – С. 64. ³² Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII–XVIII вв. Господарство Петропавлівського монастиря біля Глухова. – К., 1927. – С.30–54. ³³ Там само. – С. 45, 52–53. ³⁴ Там само. – С. 54. ³⁵ Романовский В.А. Феодално-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII – начале XVIII в. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сб. ст. – М. 1959. – С. 294–300. ³⁶ Пономарьов О.М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України. XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 55–80. ³⁷ Там само. – С. 72. ³⁸ Там само. – С. 65–67, 73, 77. ³⁹ Путоро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. – С. 64–67. ⁴⁰ Там само. – С. 3–33. ⁴¹ Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII в. – К., 1975. – С. 20–77. ⁴² Мельник Л.Г. Гетьманщина першої чвері XVIII ст. – К., 1997. – С. 135, 191; Мельник Л.Г. Політична історія Гетьманщини XVIII ст. в документах і матеріалах. – К., 1997. – С. 54–58. ⁴³ Мордвинцев В.М. Торгово-промислове підприємництво монастир Лівобережної України в XVIII в. – К., 1988. – С. 6–11. ⁴⁴ Там само. – С. 7–9. ⁴⁵ Призов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – Казань, 1915. – С. 137–145. ⁴⁶ Там само. – С. 142–144. ⁴⁷ Корфенгауз Б.Б. Экономические связи Украины и России в конце XVII – начале XVIII столетия // Воссоединение Украины с Россией. Сб. ст. – М., 1954. – С. 435; Хромов П.А. Очерки экономики докатолицистической России. – М., 1988. – С. 217; Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. – М., 1989. – С. 118. ⁴⁸ Волков М.Я. Очерки истории промыслов России. Вторая половина XVII – первая половина XVIII в. – М., 1979. ⁴⁹ Похльобкин В.В. История водки. – Новосибирск, 1994. ⁵⁰ Там само. – С. 132–135.